

LIUDAS GLEMŽA*

<https://orcid.org/0000-0002-8189-6528>AKTYWNOŚĆ POLITYCZNA MIESZCZAŃSTWA
WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W LATACH 1789–1792**Abstract**Political Activity of the Bourgeoisie
in the Grand Duchy of Lithuania in 1789–1792

The reforms in the second half of the eighteenth century affected the cities and towns of the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania in various ways. After the reform of 1776, the majority of small towns in the Grand Duchy were deprived of the Magdeburg Law, while they retained the right to acquire landed estates. Apart from private towns, only 11 towns managed by territorial administrators – *starosts* – and belonging to the royal estates retained their privileged status. During the sessions of the Great Sejm (1788–1792), the discussions on the situation of Lithuanian towns were resumed. Representatives of towns that retained the Magdeburg Law, those which had lost it, and those striving for new rights and liberties were invited by the municipal authorities of the Old Town of Warsaw in order to submit their demands in the Sejm together with all the towns. The new town laws of 1791 laid the foundations for modern urban administration and prepared the grounds for burghers to fight for their rights and liberties, which was influenced by the municipal self-government institutions established under these laws. The question of the number of small Lithuanian towns which took advantage of this opportunity during one year (1791/1792) has already been considered in Lithuanian and Polish historiography. Until now, however, historians have usually limited themselves to indicating the number of issued self-government privileges (74), but this figure does not provide a full picture of the political activity of the Lithuanian bourgeoisie. The article identifies 130 small Lithuanian towns (excluding 11 towns which retained the Magdeburg Law) which actively participated in the political movement of the bourgeoisie in the Polish-Lithuanian Commonwealth, and analyses the composition of this group of urban settlements.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth; Grand Duchy of Lithuania; towns; bourgeoisie; urban administration; self-government; political reforms; Great Sejm; eighteenth century

* Wydział Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Witolda Wielkiego w Kownie

liudas.glemza@vdu.lt

Nadesłany 9.07.2020; Nadesłany po poprawkach 3.01.2021; Zaakceptowany 20.01.2021

Miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego odróżniały się od miast Królestwa Polskiego podległością jurysdykcyjną oraz zakresem swobód miejskich. Tę różnicę szczególnie uwydatniły postanowienia ustaw uchwalonych w latach siedemdziesiątych XVIII w., na mocy których mieszczanom dużych miast litewskich pozostawiono prawo nabywania dóbr ziemskich¹. O specyfice Wielkiego Księstwa Litewskiego stanowiła znaczna liczba małych miasteczek oraz ich zależność od litewskich dygnitarzy, którzy decydowali o dalszym losie ośrodków miejskich. W okresie Sejmu Czteroletniego narodził się ruch polityczny mieszczaństwa domagający się przyznania praw publicznych. Rozwinął się on na niespotykaną dotychczas skalę, objął bowiem większość miast i miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego: zarówno miasta duże, już mające samorząd (w tym prawo magdeburskie), jak i małe, które w świetle nowych ustaw mogły dążyć do uzyskania przywilejów samorządowych.

Problematykę miast litewskich w okresie Sejmu Czteroletniego (zwłaszcza tych mniejszych, które wywalczyły prawa samorządowe) podejmowali badacze zajmujący się historią poszczególnych miast czy regionów, zwłaszcza w XIX stuleciu. O nadaniu praw samorządowych miastom litewskim jako pierwszy wspominał biskup żmudzki Maciej Wołonczewski w książce na temat biskupstwa żmudzkiego². W drugiej połowie XX w. z kolei Rimantas Jasas ogłosił zbiór osiemnastowiecznych dokumentów dotyczących sporów mieszczan z zarządcami majątków. W przedmowie do publikacji autor zwrócił uwagę na ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego. Zdaniem badacza „bezpośrednią przyczyną większości konfliktów między mieszczanami a władzą starościńską w latach 1791–1792 były działania zarządców, skierowane przeciwko wyborom organów samorządu miejskiego i w ogóle przeciwko wprowadzeniu w życie praw dotyczących mieszczan”³. Wydanie zbioru dokumentów zwróciło uwagę litewskich historyków na ruch polityczny mieszczaństwa, temat ten jednak na długo utkwiał w ramach wytyczonych przez R. Jasasa, mianowicie zatargów mieszczan z władzami starościńskimi lub administracją ekonomii królewskich. Sytuacja zmieniła się pod koniec XX w., gdy w charakterystyce aktywności politycznej mieszczaństwa litewskich miast i miasteczek zwrócono się ku analizie położenia prawnego mieszczan w państwie, zakładania instytucji samorządowych, wyborów zarządów, opisu przywilejów oraz chronologii wydarzeń. W tym aspekcie należy wyróżnić prace Zigmantasa Kiaupy⁴

¹ *Ustawa podatku Księstwu Litewskiemu*, [in:] *Volumina legum*, t. 8, wyd. Jozafat OHRYZKO, Petersburg 1860, s. 567–568.

² Motiejus WOŁONCZEWSKIS, *Žemajtiu wiskupiste*, Wilniuj 1848.

³ *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, t. 2: *Dalis XVIII amzius*, par. Rimantas JASAS, red. Konstantinas JABLONSKIS, Vilnius 1961, s. 24.

⁴ Zigmantas KIAUPA, *Žemaitijos miestų sąjūdis 1789–1792 metais. Chronologija ir mastas*, [in:] *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono*, red. Irena VALIKONYTĖ, Elmantas

i Edmundasa Rimšy⁵. Zauważono, że większość miast i miasteczek, które uzyskały przywileje samorządowe w latach 1791–1792, znajdowała się na terenie obecnej Republiki Litewskiej. Prawdopodobnie dlatego nieporównanie więcej uwagi sprawie ruchu politycznego mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792 poświęcili historycy litewscy aniżeli białoruscy. W historiografii białoruskiej reformy Sejmu Czteroletniego omawiał jedynie Anatol Citou w swojej pracy poświęconej heraldyce miast Białorusi⁶, w której omówił nadane w latach 1791–1921 herby i prawa samorządu. Słabsze zainteresowanie białoruskich historyków reformami miast dokonanymi przez Sejm Czteroletni spowodowane jest tym, że największą uwagę zwrócono na przywileje nadane przez władzę, a w skali kraju na terytorium całej Białorusi nie było ich tak wiele jak na Litwie.

Obszerna historiografia polska, podejmująca problematykę miast w okresie Sejmu Czteroletniego, postawiła przed sobą inne zadania. Dominujący w historiografii litewskiej nurt lokalnych badań nad historią miast w Polsce nie był tak wyraźny. Polscy historycy skupiali uwagę na analizie reform okresu Sejmu Czteroletniego, na ich tle omawiano także sprawy miast ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń w Warszawie. Walerian Kalinka⁷ i Tadeusz Korzon⁸ jako pierwsi dostrzegli aktywność polityczną mieszczaństwa na terenie całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Władysław Smoleński zajął się oceną wkładu magistratu Warszawy w organizację ruchu politycznego mieszczaństwa⁹ oraz uzasadnieniem roli i wagi tych badań. W innych pracach tego autora poświęconych dziejom Sejmu Czteroletniego i konfederacji targowickiej poruszono też niektóre zagadnienia związane z problematyką miast litewskich¹⁰. Andrzej Zahorski, analizujący działalność Komisji Policji Obojga Narodów,

MEILUS, Arturas MICKIEVIČIUS, Vilnius 2001, s. 346–357; idem, *Diploma renovationis et locationis. XVIII a. pabaigos raštininkų sąstai*, [in:] *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, sud. Artūras DUBONIS [et al.], Vilnius 2001, s. 155–174; idem, *Współdziałanie mieszczan i szlachty na rzecz poprawy sytuacji prawnej mieszczan w dobie Sejmu Czteroletniego (na przykładzie kowieńskiego wydziału miast)*, *Rocznik Lituanistyczny*, t. 3: 2017, s. 173–181.

⁵ Edmundas RIMŠA, *1791–1792 m. Lietuvos miestų savivaldos privilegijos kaip heraldikos šaltinis*, [in:] *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 1, sud. Zigmantas KIAUPA, Edmundas RIMŠA, Vilnius 1988, s. 105–139; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius 1999.

⁶ Анато́ль Ціто́у, *Геральды́ка белару́скіх месцаў*, Мінск 1998 [Anatol CITOU, *Gieraldyka białoruskich mestau*, Minsk 1998].

⁷ Walerian KALINKA, *Sejm Czteroletni*, t. 2, Kraków 1895.

⁸ Tadeusz KORZON, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, t. 1–2, Kraków–Warszawa 1897.

⁹ Władysław SMOLEŃSKI, *Jan Dekert. Prezydent Starej Warszawy i sprawa miejska podczas Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1912; idem, *Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, opr. i wstęp Marian H. SEREJSKI, Andrzej WIERZBICKI, Warszawa 1976.

¹⁰ Idem, *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903; idem, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków–Warszawa 1897.

przedstawił okoliczności wdrażania reform miejskich¹¹. Zasadniczym zwrotem w badaniach stały się prace Krystyny Zienkowskiej¹². Badaczka, w ślad za W. Smoleńskim, skupiła się na problematyce aktywności politycznej mieszczaństwa w całej Rzeczypospolitej, jednak (co jest charakterystyczne dla historiografii polskiej) główną uwagę skoncentrowała na mieszczaństwie warszawskim – awangardzie tego ruchu. Projekty ustaw i uchwały dotyczące miast, posiedzenia sejmu i jego kulisy, kryteria przyznawania przywilejów samorządowych, zasady działalności instytucji państwowych, wreszcie próba określenia stanu świadomości ówczesnych mieszczan – wszystko to znacznie rozszerzyło pole badań. Zienkowska podjęła też problematykę miast litewskich, jednak wybrane przez nią przykłady stanowiły tylko ilustrację w omawianiu ogólnego rozwoju Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Osobnego opracowania K. Zienkowskiej doczekały się miasta kurlandzkie¹³. Późniejsza historiografia polska zasadniczo opierała się na jej badaniach oraz na wcześniejszych publikacjach¹⁴. Ukazały się jednak prace poświęcone oddzielnym miastom koronnym¹⁵. Z biegiem czasu pojawiły się też oryginalne interpretacje dotyczące mieszczaństwa Wielkiego Księstwa oraz całej Rzeczypospolitej. Emanuel Rostworowski na podstawie danych centralnych instytucji administracyjnych powołanych w okresie Sejmu Czteroletniego spróbował policzyć litewskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańców¹⁶. Krzysztof Tracki zaś wydał monografię poświęconą działalności politycznej podkanclerzego litewskiego Joachima Litawora Chreptowicza, w której m.in. przedstawił poglądy

¹¹ Andrzej ZAHORSKI, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959.

¹² Przede wszystkim należy wskazać monografię jej autorstwa w całości poświęconą ruchowi politycznemu mieszczaństwa w Rzeczypospolitej. Zob. Krystyna ZIENKOWSKA, *Ślawetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*, Warszawa 1976. Autorka kontynuowała badania nad tym zagadnieniem, wprowadzając w kolejnych publikacjach dodatkowe szczegóły i nowe ustalenia. Zob. eadem, *Jan Dekert*, Warszawa 1982; eadem, *Obywatele czy mieszkańcy? Nieudana próba reformy statusu Żydów polskich w czasie Sejmu Czteroletniego*, [in:] *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, red. Jerzy KOWECKI, Warszawa 1991, s. 152–166.

¹³ Eadem, *Z dziejów miast kurlandzkich u schyłku XVIII wieku*, [in:] *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, red. Andrzej ZAHORSKI, Warszawa 1974, s. 211–224.

¹⁴ Maria BOGUCA, Henryk SAMSONOWICZ, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź 1986, s. 581.

¹⁵ Przykładowo zob. Maria WISIŃSKA, *Ruch mieszczański w Sieradzkim w okresie Sejmu Wielkiego*, *Rocznik Łódzki*, t. 23 (26): 1978, s. 43–73; Kamil JAKIMOWICZ, *Organizacja i przebieg wyborów oraz działalność pierwszych konstytucyjnych władz miasta Lublina w 1792 roku*, *Meritum. Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie*, t. 8: 2016, s. 85–96.

¹⁶ Emanuel ROSTWOROWSKI, *Miasta i mieszczanie w ustroju Trzeciego Maja*, [in:] *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, red. Jerzy KOWECKI, Warszawa 1991, s. 138–151.

magnata na ruch politycznego mieszczaństwa, na projekty reform miejskich i prawa dla miast¹⁷.

Mimo to można odnieść wrażenie, że obie historiografie – i litewska, i polska – mające zresztą największy wkład w rozwój tych badań, nie mogą się ze sobą porozumieć. Dobrym punktem wyjścia byłoby zwrócenie większej uwagi na specyfikę rozwoju Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przykładowo E. Rostworowski twierdzi, że ok. 70 miast, które utraciły prawa samorządowe w wyniku reformy 1776 r., odzyskały je wraz z nowymi przywilejami władcy¹⁸. W rzeczywistości udało się to osiągnąć 13 miastom, były to: Wieksznie, Szawle, Szadów, Birże, Kiejdany, Jurbork, Wielona, Ludwinów, Simno, Wyłkowyski, Wiżajny, Słonim, Olkieniki. Pozostałe zdobyły prawa samorządowe po raz pierwszy, mimo że w nadanych przywilejach zaznaczono, iż są to przywileje renowacyjne, nie lokacyjne. Krystyna Zienkowska zauważa, że w zjazdach przedstawicieli miast królewskich, zorganizowanych w 1789 r. w Warszawie, udział wzięło zaledwie 11 miast litewskich¹⁹, które po reformie 1776 r. zachowały przywileje prawa magdeburskiego. W rzeczywistości liczba miast, które wysłały swoich delegatów do Warszawy, była większa (37), poza tym nie wszystkie miasta litewskie, które zachowały przywileje prawa magdeburskiego, włączyły się w działalność tego ruchu już na pierwszym etapie (np. Wołkowysk i Mozyrz). Należy też zauważyć, że historycy polscy często ignorowali nieduże miasta i miasteczka Wielkiego Księstwa Litewskiego, opierając się na kryterium wielkości ośrodków. Z kolei historiografia litewska, skupiona najczęściej na lokalnych badaniach, ograniczała się do przywołania podstawowych ustaw w oderwaniu od kontekstu całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przez dłuższy czas zainteresowania litewskich badaczy ogniskowały się wokół dziejów terytorium obecnej Republiki Litewskiej, historii poszczególnych miast i miasteczek lub księstwa żmudzkiego. Poza tym więcej uwagi poświęcano sprawom małych miast i miasteczek aniżeli problematyce dużych ośrodków miejskich (na skalę Litwy historycznej) – Wilna, Kowna, Grodna, Nowogródka i innych. Z kolei w historiografii białoruskiej najczęściej interesowano się miastami leżącymi na terenie obecnej Białorusi.

Podstawową bazę źródłową do tych badań stanowią dokumenty archiwalne. Można je podzielić na cztery grupy. Pierwsza to dokumenty miejskie:

¹⁷ Krzysztof TRACKI, *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792 (z dodaniem dziejów rodu i życia kanclerza w okresie wcześniejszym)*, Wilno 2007, s. 128–142; idem, *Problem reformy miast w ideach i działalności politycznej podkanclerzego litewskiego Joachima Chreptowicza (z okresu Sejmu Czteroletniego)*, [in:] *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje. Miesto erdvė*, red. Eduardas BRUSOKAS, Liudas GLEMŽA, Zigmantas KIAUPA, Kaunas 2007, s. 54–63.

¹⁸ E. ROSTWOROWSKI, op.cit., s. 141.

¹⁹ K. ZIENKOWSKA, *Sławetni i urodzeni*, s. 47; M. BOGUĆKA, H. SAMSONOWICZ, op.cit., s. 580.

akta instytucji samorządowych, protokoły posiedzeń, memoriały, instrukcje. Druga grupa obejmuje przywileje królewskie z lat 1791–1792 dla miast litewskich²⁰. Do trzeciej grupy można zaliczyć dokumenty instytucji centralnych: uniwersały, rozporządzenia wykonawcze, dekryty, noty, memoriały, protokoły posiedzeń i inne dokumenty. Do najważniejszych należą akta sądu asesorskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Komisji Policji Obojga Narodów. Instytucje te bezpośrednio zajmowały się administracją miast, rozstrzygały konflikty wewnętrzne, spory między mieszczanami a władzami starościńskimi lub zarządcami ekonomii itd. Grupę czwartą tworzą dokumenty instytucji władzy lokalnej – akta sądów ziemskich i grodzkich poszczególnych województw i powiatów, dokumenty komisji porządkowych cywilno-wojskowych.

Na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, w granicach po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej w 1772 r., w przededniu Sejmu Czteroletniego istniało ok. 550 miast i miasteczek. Z tego ok. 59% stanowiły miasta prywatne, ok. 12% – miasta kościelne i ok. 29% – miasta królewskie. W tej liczbie ok. 100 miast miało w przeszłości prawa magdeburskie lub korzystało z nich epizodycznie²¹.

Tab. 1. Miasta i miasteczka Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1790

Woje- wództwo	Miasto	Miasta i miastecz- ka staro- ścińskie	Miasta i miastecz- ka królew- skich eko- nomii	Miasta i miasteczka prywatne	Miasta i miastecz- ka duchow- ne	Łącznie
1	2	3	4	5	6	
Województwo wileńskie	37	—	89	25	151	
Województwo trockie	38	12	49	10	109	
Księstwo żmudzkie	22	5	26	18	71	
Województwo połockie	2	—	18	3	23	

²⁰ Wszystkie przywileje miejskie z lat 1791–1792 zostały opublikowane w: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 556 (1791–1792). Viešųjų reikalų knyga*, par. Algirdas BALIULIS, Romualdas FIRKOVIČIUS, Edmundas RIMŠA, Vilnius 2005.

²¹ Na podstawie: E. RIMŠA, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, s. 125–130; A. ЦТОВ, op. cit., s. 111, 228; Анатолий Грицкевич, *Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII в.*, Минск 1975 [Anatolij GRICKIEWICZ, *Czastnowładielczeskieje goroda Bielorusii w XVI–XVIII w.*, Minsk 1975], s. 38–40, 186–187.

1	2	3	4	5	6
Województwo nowogródzkie	13	—	76	5	94
Województwo brzeskie	8	10	26	4	48
Województwo mińskie	9	—	40	2	51
Łącznie	129	27	324	67	547

Źródło: Specyfikacja miast i miasteczek w W. Ks. Lit. znajdujących się, 8 V 1792, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Królestwa Polskiego, sygn. 152, k. 79–82.

Po reformie przeprowadzonej w 1776 r. prawo magdeburskie zachowało jedynie 11 miast królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego: Wilno, Grodno, Mińsk, Kowno, Brześć, Nowogródek, Pińsk, Troki, Lida, Wołkowysk i Mozyrz. Jak twierdzi Maria Bogucka, wyłącznie te ośrodki można nazywać, używając ówczesnej zachodnioeuropejskiej klasyfikacji, prawdziwymi miastami²², jednak i tak większość z nich nie dorównywała swoją wielkością miastom europejskim, a z biegiem czasu nie osiągała nawet granicy 300 dymów, ustalonej w ustawie podatkowej z 1776 r. Zgodnie z danymi lustracji przeprowadzonej w 1789 r. w Lidzie, Trokach, Nowogródku i Wołkowysku nie było 300 dymów, a Kowno granicę tę nieznacznie przekraczało²³. Dlatego też część z pozostałych 11 uprzywilejowanych miast nie spełniała ustalonych przez sejm kryteriów. Według Algirdasa Baliulisa Trokom pozostawiono prawo magdeburskie, ponieważ „oparto się na tradycji i na tym, że Troki były stolicą województwa”²⁴. Pozostałe miasta, które utraciły prawa samorządowe, poddano władzy starościńskiej lub administracji ekonomii królewskich. Ustawa z 1776 r. nie dotknęła bezpośrednio miast prywatnych, które zachowały prawa magdeburskie, gdyż los ich samorządów został oddany w ręce właścicieli. Dzisiaj dokładna liczba miast prywatnych, które zachowały samorząd, nie jest znana, ale na pewno były to Nieśwież, Słuck, Druja, Różanę²⁵, Kiejdany oraz Szkudy, przez

²² M. BOGUCKA, H. SAMSONOWICZ, op.cit., s. 352.

²³ Łącznie z parafiami i klasztorami w Lidzie – 224 dymy, w Trokach – 116, w Nowogródku – 273, w Wołkowysku – 240, w Mozyrzcu – 246, w Kownie – 307. Zob. Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (dalej cyt. LVIA), fond Senieji Aktai (dalej cyt. SA), sygn. 3365, k. 3a, 5, 10–11.

²⁴ Algirdas BALIULIS, *Trakų miesto privilegijos (Lietuvos Metrikos duomenimis)*, [in:] *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 2, sud. Zigmantas KLAUFA, Edmundas RIMŠA, Vilnius 1992, s. 49.

²⁵ A. ГРИЦКЕВИЧ, op.cit., s. 199–201.

pewien czas samorząd pracował również w Kretyndze i Birzjach. W Kretyndze funkcjonował on przynajmniej do 1779 r., z którego pochodzą ostatnie zapisy w księdze miejskiej²⁶. Samorząd w Birzjach z kolei działał z przerwami.

Działalność samorządów miast uprzywilejowanych ograniczyła się do rozwiązywania problemów lokalnych, a te sprawy, które wykraczały poza granice miasta, rozpatrywał sąd asesorski. Często rozpatrywane kontrowersje i sprawy sporne między grupami mieszczan oraz między mieszczanami a szlachtą, duchowieństwem czy Żydami nie przerodziły się w żądania o głębszym, reformatorskim charakterze, gdyż ograniczano się do treści przywilejów, chcąc udowodnić rację jednej ze stron (zwłaszcza mieszczan) oraz rozwiązać konkretny problem. Inaczej niż w Polsce, gdzie wiele osiągnęły komisje dobrego porządku Warszawy, Krakowa oraz innych miast²⁷, na Litwie rozpoczęły one pracę zbyt późno, dlatego nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Skuteczną działalnością mogła się pochwalić jedynie komisja działająca w Grodnie. Komisje zostały powołane również w Kownie, Lidzie i Brześciu²⁸. Z powodu tego opóźnienia reformy rozpoczęte przed obradami Sejmu Wielkiego, które miały za zadanie wprowadzić porządek w miastach, uregulować ich finanse i podnieść pozycję gospodarczą, były przeprowadzane z oporem i nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Miasta Wielkiego Księstwa, póki co, pozostawały zamknięte na prądy płynące z zewnątrz.

Zmiany zaczęły się w okresie Sejmu Wielkiego. Litewskie mieszczaństwo włączyło się w dzieło reform Sejmu Czteroletniego na zaproszenie mieszczan warszawskich, którzy zorganizowali zjazd delegatów miast z całej Rzeczypospolitej, sformułowali zadania i pierwszy program dla mieszczaństwa dążącego do poruszenia sprawy miast w sejmie. Dotychczas mieszczanom Wielkiego Księstwa Litewskiego udawało się wypracować porozumienie jedynie w poszczególnych kwestiach, nie zgłaszano też ogólniejszych wniosków, obejmujących wszystkie miasta litewskie. Delegaci miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, zgromadzeni w Warszawie w kwietniu–maju 1789 r., za przykładem mieszczan warszawskich, skierowali do sejmu własne, niezależne od delegatów miast koronnych „Prośby miast litewskich do najjaśniejszych stanów Rzeczypospolitej”, zawierające postulaty reformatorskie dotyczące problemów ogółu

²⁶ Edmundas RIMŠA, *Lietuvos privačių miestų herbai*, [in:] *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 2, sud. Zigmantas KIAUPA, Edmundas RIMŠA, Vilnius 1992, s. 80–81.

²⁷ W Koronie, inaczej niż w Wielkim Księstwie, komisje dobrego porządku nie były tworzone dla poszczególnych miast, lecz król powoływał je reskrytem dla całych województw lub ziem. Zob. Tadeusz SROGOSZ, *Między unifikacją a dualizmem w systemie władz policyjnych u schyłku pierwszej Rzeczypospolitej*, [in:] *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Zbigniew ANUSIK, Łódź 2007, s. 246.

²⁸ Liudas GLEMŽA, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*, Kaukas 2010, s. 24.

miast litewskich²⁹, które można by określić jako wspólny program mieszczaństwa Wielkiego Księstwa. Na program ten duży wpływ mieli delegaci Grodna, jako że instrukcje grodzieńskiego magistratu w punktach 4, 6 i 7 odpowiadały kolejno punktom 6, 7 i 8 „Prośb”. Mowa w nim o organizacji w miastach sądów, które mogłyby obronić mieszczaństwo przed przybyłą szlachtą, przyznaniu dla mieszczaństwa miejsc w sądzie asesorskim i komisji skarbowej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także ustaleniu odsetek od pożyczek ze skarbu państwa na potrzeby miast³⁰. Niewątpliwie ważną rolę w ułożeniu programu miast litewskich miała również odegrać pozycja delegatów wileńskich.

W tym samym roku opracowane zostało jeszcze jedno wystąpienie mieszczaństwa Litwy do Sejmu, podpisane w imieniu miast i miasteczek Litwy – „Głos miast i miasteczek litewskich do najjaśniejszych sejmujących stanów”³¹. Skarżono się w nim, że po zniesieniu prawa magdeburskiego dla większości miast litewskich cała Żmudź, powiaty: upicki, brasławski, wiłkomierski, oszmiański, słonimski, orszański, rzeczycki oraz województwo połockie zostały pozbawione miast uprzywilejowanych. Z tego względu większość miast Wielkiego Księstwa opustoszała, wyjechała z nich część mieszkańców, zarządzanie w pozostałych miastach zostało oddane w ręce starostów, którzy często ignorowali problemy mieszkańców.

O udziale przedstawicieli litewskich miast w pierwszym zjeździe mieszczaństwa w Warszawie w kwietniu–maju 1789 r. nie zachowało się wiele informacji. Materiały archiwalne i źródła drukowane obszerniej wskazują pozycję Wilna, Grodna i Kowna oraz wysyłkę delegatów na pierwszy i trzeci zjazd (odbywający się w listopadzie–grudniu 1789 r.) mieszczaństwa w Warszawie. Istnieją również dokumenty świadczące o udziale delegatów Mińska w drugim zjeździe, mającym miejsce we wrześniu 1789 r.³² Wiemy również o tym, że nie brali w nim udziału przedstawiciele Wilna, Kowna oraz Grodna³³. Podpisane wraz z miastami Królestwa Polskiego dokumenty pozwalają ukazać udział miast litewskich w trzecim zjeździe.

²⁹ *Prośby miast litewskich do Najjaśniejszych Stanów Rzeczypospolitej*, [in:] *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 2, opr. Janusz WOLIŃSKI, Jerzy MICHAŁSKI, Emanuel ROSTWOROWSKI, Wrocław 1959 (dalej cyt. *Prośby miast litewskich*), s. 94–98.

³⁰ Instrukcja miasta Grodna delegatom na sejm, 26 III 1789, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск [Nacjonalny historyczny archiwum Białorusi, Minsk] (dalej cyt. NGAB), fond 1761, opis 1, sygn. 14, k. 789; por. *Prośby miast litewskich*, s. 96–97 (pkt 6).

³¹ *Głos miast i miasteczek litewskich do Najjaśniejszych Sejmujących Stanów*, [in:] *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 2, opr. Janusz WOLIŃSKI, Jerzy MICHAŁSKI, Emanuel ROSTWOROWSKI, Wrocław 1959, s. 109–114.

³² „[...] stosować się we wszystkim do wszystkich miast koronnych i litewskich moc nadaną [...] takowy protrakowy podatek na też potrzeby Rzeczypospolitej ustąpiłem i dokument na ustawienie takowego podatku od miasta Mińska mnie wydany wspólnie z innymi od miast delegatami w Ratuszu Starej Warszawy ulokowałem”; Zdanie mińskiego burmistrza Ignacego Taraniewiczza do Komisji Cywilno-Wojskowej, 15 I 1790, NGAB, fond 1889, opis 1, sygn. 3, k. 2–2a.

³³ L. GLEMŻA, op.cit., s. 49–50.

Tab. 2. Miasta królewskie, które wysłały delegatów na trzeci zjazd mieszczan w Warszawie

Miasto Woje- wództwo	Miasta (delegaci)	Łącznie miast (dele- gatów)
1	2	3
Województwo wileńskie	Brasław (1), Lida (2), Wilno (5)	3 (8)
Województwo trockie	Grodno (3), Janów (2), Kowno (2), Łódzkie (2), Merecz (1), Przerośl (1)*, Filipów (3), Simno (2), Wasilków (2), Wisztyniec (2)	10 (20)
Księstwo żmudzkie	Janiszki (1), Jurbork (2), Wielona (2), Wierzbołowo (3), Nowe Miasto (2)	5 (10)
Województwo połockie	Dziszna (2), Połock (2)	2 (4)
Województwo nowogródzkie	Nowogródek (4)	1 (4)
Województwo brzeskie	Brześć (2), Dywin (3), Horodec (1)*, Kamieniec (5), Kobryń (2)*, Łomazy (3), Malecz (2), Milejczyce (5), Nobel (2), Piszczac (2), Pińsk (2), Prużana (2), Szereszów (1)*, Wohyn (3)	14 (35)
Województwo mińskie	Bobrujsk (2), Mińsk (2)	2 (4)
Łącznie		37 (85)

Uwaga: gwiazdką (*) oznaczono miasta, których delegaci nie podpisali aktu zjednoczenia i memoriału miast, a później podpisali plenipotencję; drukiem pogrubionym wyróżniono miasta uprzywilejowane

Źródło: Akt zjednoczenia miast, [in:] *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 3, opr. Janusz WOLIŃSKI, Jerzy MICHAŁSKI, Emanuel ROSTWOROWSKI, Wrocław 1960, s. 305–320; *Memoriał miast. Druga i trzecia redakcja*, [in:] *ibid.*, s. 339–357; *Plenipotencja delegatów miast dla Dekerta, Barssa, Rafałowicza, Świnarskiego, Męderzeckiego, Chevaliera i Grabowskiego*, [in:] *ibid.*, s. 393–405.

W listopadzie–grudniu 1789 r. do Warszawy przyjechało 86 delegatów z 37 miast i miasteczek litewskich (tab. 2). Delegaci miast królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego wsparli inicjatywę mieszczan warszawskich i wzięli czynny udział w trzecim zjeździe przedstawicieli miast w 1789 r. „Akt zjednoczenia miast” i „Memoriał miast” podpisało 67 delegatów z 33 miast³⁴. Delegaci litewskich miast stanowili 20–25% delegatów wszystkich ośrodków

³⁴ *Ibid.*, s. 55–57.

miejskich Rzeczypospolitej³⁵. Na podstawie wskazanych spisów miast i miasteczek Komisji Policji Obojga Narodów, zgodnie z którymi na Litwie istniało, 156 miast i miasteczek królewskich, Wielkie Księstwo reprezentowało mniej niż ćwierć wszystkich miejscowości o typie miejskim (zob. tab. 2). Liczba ta była duża, gdyż zaledwie 11 miast litewskich korzystało z prawa magdeburskiego (z nich przyjechało 22 delegatów reprezentujących osiem miast). Najbardziej aktywni byli mieszczenie z województwa brzeskiego.

Po powołaniu przez sejm 18 XII 1789 r. Deputacji do Miast Naszych Królewskich, której zadaniem było m.in. przygotowanie projektu prawa dla miast, mieszczenie Wielkiego Księstwa Litewskiego otrzymali jej wskazówki i podjęli się wysyłania do Warszawy przywilejów miast królewskich, które utraciły prawa samorządowe, tj. zaczęli koordynować działania litewskich mieszczan. Zdecydowanie zareagowali mieszczenie grodzieńscy, przede wszystkim pisarz magistratu Daniel Lenkiewicz, który odwołując się do działalności deputacji miast, rozpoczął zwoływanie do Grodna przedstawicieli miast, które w roku 1776 utraciły prawa samorządowe. W liście skierowanym do mieszczan Kalwarii pisano: „Sejm terazniejszy pomyślnie dla miast obiecuje skutki i tym końcem jest wyznaczona na sejmie dla roztrząśnienia praw i przywilejów deputacja, która na ręce moje z Warszawy jest przysłana. Mam też zlecenie z Warszawy abym do wszystkich miast królewskich, których przez konstytucję 1776 roku są skasowane magdeburgije pisał, aby nieodwłocznie swoje do Grodna przywozili przywileje, jakie tylko mają. Niniejsze z tego powodu wraz rozpiśsałem listy do wszystkich miast i miasteczek, aby z takowymi swoimi przywilejami do mnie do Grodna jak najprędzej przyjeżdżali przynajmniej na dzień 16 tego miesiąca. Bo jeśliby na tym sejmie nie mieli starania, to już się nigdy nie spodziewać powstania. A którzy by odległością miejsca na dzień wyznaczony pospieszyć nie mogli, tedy choć kilka dniami później przyjeżdżać mają. Upewnić za tym mogę WW Panów, że znowu do swojej wrócimy się godności i prawa magdeburskie, municipalia będą przywrócone, **tylko o tym nikomu, a osobliwie swoim starostom nic nie mówić, i po co do mnie przyjeżdżajcie nie wspominać i nie zwierzać nikomu** [podkr. – L.G.]; a jak przyjeżdżecie do Grodna, do mnie, okaże Panom to wszystko, co z Warszawy nam powierzono. Dalsze listy do sąsiadujących miast i miasteczek jeden do drugiego odsyłajcie, aby co najprędzej wiadomość każdego dojsć mogła”³⁶.

³⁵ Badacze nie są zgodni co do liczby delegatów, którzy przybyli do Warszawy. Wcześniej twierdzono zgodnie, że w Warszawie zebrało się 294 przedstawicieli reprezentujących 141 miast. Zob. T. KORZON, op.cit., t. 2, s. 379. Krystyna Zienkowska podała w wątpliwość te dane, twierdząc, że do Warszawy zjechali przedstawiciele z ok. 200 miast i miasteczek, co stanowiło ok. 90% wszystkich miast królewskich Rzeczypospolitej. Zob. K. ZIENKOWSKA, *Ślawetni i urodzeni*, s. 47.

³⁶ D. Lenkiewicz do mieszczan Kalwarii, 25 I 1790, LVIA, fond SA, sygn. 18378, k. 37.

Starostowie i administratorzy ekonomii, po przejęciu listów takiej treści, zwrócili się do komisji cywilno-wojskowej Grodna, która poleciła areszt pisarza magistratu miasta Grodna D. Lenkiewicza, aby „nie tylko z nikim nie widział się, ale nawet przez pismo do nikogo nie korespondował”³⁷. Pisma D. Lenkiewicza dotarły jednak do miast litewskich. Ich treść poruszyła żyjących na samym skraju Żmudzi mieszczan z Janiszek, którzy zaczęli zbierać fundusze na poparcie sprawy miejskiej, poszukiwanie dowodów istnienia w mieście samorządu w Metryce Litewskiej czy na procesy sądowej przeciwko administratorom ekonomii szawelskiej³⁸.

Położenie miast i miasteczek w państwie zmieniły ustawy z 18 IV 1791 r., 27 VI 1791 r. oraz 13 X 1791 r.³⁹, wspólne dla wszystkich miast wolnych (dawniej zwanych królewskimi) oraz ich mieszkańców – mieszczan w całej Rzeczypospolitej. Ustawa o miastach zatytułowana „Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej” rozszerzyła prawa mieszczan, częściowo zrównała ich pod względem prawnym ze szlachtą. Mieszkańcy miast (z wyjątkiem niechrześcijan) mieli przyjąć prawo miejskie i odtąd podlegali jurysdykcji magistratu. Szlachta mogła przyjmować obywatelstwo miejskie bez obawy utraty szlachectwa. Samorząd ze stanowego stał się terytorialny. Dla miast Wielkiego Księstwa Litewskiego wprowadzono osobny podział administracyjny i utworzono siedem (a później osiem) wydziałów miejskich⁴⁰. Wolne miasta należące do tych wydziałów uzyskały prawo wybierania urzędników sądu apelacyjnego dla poszczególnych wydziałów oraz plenipotentą na sejm. Wybrani przedstawiciele wydziałów miast stali się urzędnikami administracji państwowej. Pod pojęciem wolnego miasta rozumiano wszystkie miasta królewskie – starościńskie i ekonomii królewskich. Nazwy tej mogły również używać i korzystać

³⁷ Komisja Cywilno-Wojskowa do pułk. Morawskiego, 25 I 1790, *ibid.*, k. 35.

³⁸ Regestr wydatków miasteczka Janiszki w 1791–1792 r., 24 IX 1792, LVIA, fond SA, sygn. 15138, k. 3.

³⁹ *Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej*, [in:] *Volumina legum*, t. 9, wyd. Jozafat OHRYZKO, Petersburg 1890, s. 215–219; *Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*, [in:] *ibid.*, s. 291–297; *Urządzenie sądów miejskich i asesorii*, [in:] *ibid.*, s. 301–313.

⁴⁰ W Wilnie, Grodnie, Kownie, Nowogródku, Brześciu, Mińsku i Pińsku, a w październiku w Rosieniach. Do wydziału wileńskiego należały miasta powiatów oszmiańskiego, lidzkiego, wiłkomirskiego, brasławskiego i wileńskiego z województwa wileńskiego oraz miasta powiatu trockiego położonego w województwie trockim. Wydział grodzieński objął miasta powiatów grodzieńskiego, wołkowyskiego i mereckiego, a wydział kowieński – miasta powiatu kowieńskiego, preńskiego i upickiego. Do wydziału rosieńskiego należały miasta księstwa żmudzkiego; do wydziału nowogródzkiego – miasta położone w województwie nowogródzkim oraz powiatach słonimskim i słuckim; do wydziału brzeskiego – miasta województwa brzeskiego i powiatu kobryńskiego; do wydziału pińskiego – miasta Pińsk, Zarzecze, Mozyrz i Rzeczycza. Wydział miński objął zaś miasta województwa mińskiego, połockiego i witebskiego oraz powiatu orszańskiego.

z podobnych swobód miasta prywatne, ale tylko za zgodą właścicieli. W taki sposób ruch polityczny mieszczaństwa wykraczał poza obręb miast królewskich i zyskał znacznie szerszy krąg oddziaływania.

Już w pierwszej ustawie o miastach przewidziano możliwość zwiększenia liczby wolnych miast, włączając do nich perspektywicznie miejscowości i miasta prywatne, za zgodą ich właścicieli⁴¹. Mieszkańcom miast, które utraciły prawa miejskie, oraz miast, gdzie odbywały się sejmiki szlacheckie, które wysłały swoich przedstawicieli na zjazdy wydziałowe, sejm 1 VIII 1791 r. pozwolił na wybranie magistratów, a już 10 sierpnia miały one wybrać swoich sędziów sądu apelacyjnego oraz przedstawicieli wydziałów do sejmu. Specjalnie w tym celu 27 VI 1791 r. została przyjęta jeszcze jedna ustawa – „Ostrzeżenie względem egzekucji prawa o miastach naszych dawniej królewskich a teraz wolnych Rzeczypospolitej”⁴², w której mieszczanom nakazano podporządkowanie się ustawom państwowym i dalsze wykonywanie świadczeń określonych w lustracjach i inwentarzach na rzecz starostw i ekonomii. Już wówczas do sfer rządowych docierały informacje, że dowiedziawszy się o ustawie o miastach, część mieszkańców małych miast i miasteczek zaprzestała być posłuszna dla dworu starosty. Oprócz tego obawiano się, że takie reformy mogą wywołać nieposłuszeństwo mieszkańców miasteczek. Zdaje się właśnie dlatego w „Ostrzeżeniu względem egzekucji” zaakcentowano, że 1 sierpnia samorzady mogą wybrać wszystkie miasta sejmików szlacheckich i tylko te miasta, które mogą udowodnić, że w przeszłości miały przywileje lokacyjne. O zbliżających się wyborach mieszczaństwo zostało powiadomieni również w uniwersale królewskim z 5 lipca⁴³, który informował mieszczaństwo wydziałów miast, jak organizować proces tworzenia samorządów małych miast oraz wybory sędziów sądu apelacyjnego, ich zastępców oraz przedstawiciela wydziału na sejm. Przed zbliżającymi się wyborami, 13 lipca, Straż Praw wysłała do wszystkich wydziałów miast

⁴¹ Dla miast, które utraciły przywileje, lecz udało im się udowodnić ich posiadanie w przeszłości, w ustawie obiecano odnowienie przywilejów (*diploma renovationis*). Ustawa zapewniała, że miastom, w których odbywały się sejmiki szlacheckie, nadane zostaną przywileje lokacyjne, jeśli nie uzyskały ich one wcześniej. Przywileje miały też zostać wydane dla miejscowości położonych na gruntach królewskich, które uzyskałyby odpowiedni dla miast wygląd (*diploma erectionis*). Miasta prywatne, za zgodą właścicieli i na mocy przywileju lokacyjnego praw dziedzicznych, otrzymały wraz z miastami królewskimi (państwowymi oraz ekonomii królewskich) prawo do uzyskania przywilejów potwierdzających (*diploma confirmationis*) i praw określonych w ustawie, dlatego ruch polityczny mieszczaństwa rozszerzył się o nowe miejscowości.

⁴² *Ostrzeżenie względem egzekucji prawa o miastach naszych dawniej królewskich a teraz wolnych Rzeczypospolitej*, [in:] *Volumina legum*, t. 9, wyd. Jozafat OHRYZKO, Petersburg 1890 (dalej cyt. *Ostrzeżenie względem egzekucji prawa o miastach*), s. 297–298.

⁴³ Uniwersał do miast koronnych i W. Ks. Lit. względem elekcji deputatów *in ordine* wybierania sędziów apelacyjnych, plenipotentów na sejm, 5 VII 1791, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskijū biblioteka, Vilnius, sygn. 273–2668, k. 1.

pakiety z najnowszymi ustawami i uniwersałem: ustawą o miastach, „Urządzeniem wewnętrznym miast wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim”, „Ostrzeżeniem względem egzekucji”, uniwersałem królewskim z 5 lipca. Został do nich załączony list namawiający do jak najszybszego przekazania go miastom i miasteczkom należącym do wydziału⁴⁴. Podczas zjazdów wydziałów miejskich 10 VIII 1791 r. już w czterech z siedmiu wydziałów (wileńskim, grodzieńskim, kowieńskim i rosieńskim) swoich sędziów sądu apelacyjnego oraz przedstawicieli do sejmu wybierało 57 deputatów miast.

Tab. 3. Miasta i miasteczka uczestniczące w zjazdach wydziałów miast 10 VIII 1791 r.

Wydziały miast	Małe miasta i miasteczka (delegaci)	Miasta uprzywilejowane (delegaci)	Łącznie miast (delegatów)
1	2	3	4
Rosieński (zebrano się w Kownie, bo jeszcze nie utworzono wydziału rosieńskiego)	Gorżdy (1), Janiszki* (2), Jurbork (1), Kretynga (1), Nowe Miasto (2), Płótele (1), Płungiany (1), Poługa (1), Rosienie (1), Skirstymoń (1), Szawle* (1), Telsze (1), Wielona (1), Wierzbołowo (1)	Kiejdany (2)	15 (18)
Kowieński	Preny (1), Ludwinów (1), Rumszyszki (1), Nowy Poniewież (1), Stokliszki (1), Szadów (1), Wilkowiszki (1), Wisztyniec (2)	Kowno (4)	9 (13)
Wileński	Medziol (1), Olita* (1), Oszmiana (1), Wilkomierz (1), Wasiliszki (1), Żyźmory (1)	Wilno (6), Troki (1), Lida (1)	9 (14)
Grodzieński	Bereźniki (1), Filipów (2), Lipsk* (1), Łódzkieje (2), Merecz (2), Mścibów (1), Nowy dwór* (1), Simno (2), Odelsk* (2), Przerośl (1), Wasilków (1)	Grodno (4), Wołkowysk (1)	13 (21)
Nowogródzki	?	Nowogródek (?)	?
Miński	Dziszna (?), Radoszkowicze (?)	Mińsk (?)	?
Piński	?	Pińsk (?)	?

⁴⁴ Do Wilna wysłano 30 pakietów, do Kowna – 45, do Grodna, Nowogródka, Brześcia, Mińska i Pińska po 20. Zob. Wpis do księgi wydatków Straży Praw, 13 VII 1791, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), Tzw. Metryka Litewska, Dział VII, sygn. 160, k. 1–1a.

1	2	3	4
Brzeski	Dywin* (?), Horodec* (?), Kamieniec* (?), Kobryń* (?), Łomazy* (?), Malecz* (?), Milejczyce* (?), Piszczac* (?), Prużana* (?), Wołyn* (?)	Brześć (?)	11 (?)
Łącznie			? (?)

Uwaga: kursywą zapisano miasta prywatne, gwiazdką (*) oznaczono miasta królewskie, drukiem pogrubionym zapisano miasta, które otrzymały przywileje królewskie w latach 1791–1792

Źródło: Gazety Wileńskie, 13 VIII 1791, nr 33; Instrukcja wydziału grodzieńskiego plenipotentowi miast, 13 VIII 1791, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск [Nacyonalny historyczny archiw Bielarusi, Minsk], fond 1761, opis 1, sygn. 15, k. 223–224; 1791 m. rugpjūčio 13 d. Kauno apygardos miestų pasiuntiniui į seimą, par. Vincas KRYŽEVIČIUS, Lietuvos istorijos metraštis, 1975, s. 68; Raporty i kwity Brześcia i Nowogródka do Straży Praw w lipcu–sierpniu 1791 r., Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Tzw. Metryka Litewska, Dział IX, sygn. 19, k. 383, 388–394, 399–401, 412.

„Ostrzeżenie względem egzekucji” głosiło, że w ciągu dwóch lat miasta w sądzie asesorskim mogą odzyskać od starostwa utracone własności oraz należności na rzecz dworu zamienić na czynsz albo, decyzją sądu lub komisji skarbowej, podatki miasta na rzecz dworu mogą zostać anulowane⁴⁵. W ciągu niepełnego roku reform żadne z miast Wielkiego Księstwa nie doczekało się ostatecznej decyzji sądu asesorskiego, gdyż dopiero po maju 1792 r. rozpoczęto rozpatrywanie spraw. Wobec braku dowodów, albo nieprzybycia na sąd obu zainteresowanych stron, kwestię tę przeniesiono na sierpień, a wówczas umocniła się już konfederacja targowicka. Swoje roszczenia wobec starostów w sądzie asesorskim wniosło po osiem miast z wydziałów rosieńskiego, kowieńskiego i wileńskiego, sześć z grodzieńskiego oraz jedno z brzeskiego.

Tab. 4. Małe miasta i miasteczka, które wniosły sprawy przeciwko starostom i zarządcom do sądu asesorskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1792 r.

Wydziały miast	Małe miasta i miasteczka	Łącznie
1	2	3
Rosieński	Janiszki*, Jurbork, Pługiany, Rosienie, Skirstymoń, Szawle*, Wielona, Wierzbołowo	8
Kowieński	Bobty, Dorsuniszki, Kormiałów, Ludwinów, Punie, Rumszyski, Stokliszki, Wisztyniec	8
Wileński	Dziewieniszki, Marków, Traby, Olita*, Olkieniki, Oszmiana, Wiłkomierz, Żośle	8
Grodzieński	Lubaw, Mercz, Niemonajcie, Przewałka, Filipów, Wiżajny	6

⁴⁵ Ostrzeżenie względem egzekucji prawa o miastach, s. 298.

1	2	3
Nowogrodzki	—	0
Miński	—	0
Piński	—	0
Brzeski	Kamieniec*	1
Łącznie		31

Uwaga: kursywą zapisano miasta prywatne, gwiazdką (*) oznaczono miasta królewskie, drukiem pogrubionym zapisano miasta, które otrzymały przywileje królewskie w latach 1791–1792

Źródło: Dokumenty sądu asesorskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, fond Senieji Aktai, sygn. 2481, k. 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 29, 31, 35, 36, 39, 41, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 55, 57, 59, 61, 63, 67, 69, 71, 73, 75, 77, 79, 83.

W ciągu niespełna roku (1791–1792) przywileje samorządowe wywalczyły 74 miasta i miasteczka. Samorządy udało się powołać w 113 miastach, w tym w 39, które nie uzyskały przywilejów (zob. tab. 5). W okresie Sejmu Czteroletniego w działalność ruchu politycznego mieszczaństwa włączyło się ponad 130 małych miast i miasteczek (bez 11 uprzywilejowanych, które w 1776 r. nie utraciły praw magdeburskich) (zob. tab. 6).

Tab. 5. Miasta, które wybrały w latach 1791–1792 samorządy, według wydziałów miast

Wydziały miast	Miasta, które otrzymały przywileje królewskie	Łącznie	Miasta, które nie otrzymały przywilejów królewskich	Łącznie
1	2	3	4	5
Rosieński	Bejsagoła, Chwejdany, Ejragoła, Degucie, Gorzdy, Jandzbork, Jaswojnie, Jurbork, <i>Kiejdany</i> , Nowe Miasto, Okmiany, Płotele, Pługiany, Retów, Rosienie, Skirstymoń, Szakinow*, Szawle*, Telsze, Tryszki, Wojnuta, Wewirzany, Wielona, Wieksznie, Wilki, Żwingi	26	Janiszki, <i>Kiejdany</i> , Połoga, Wornie#, Wierbołowo	5
Kowieński	Bobty, <i>Birże</i> , Dorsuniszki, Kormiałów, Ludwinów, Mariampol, Pilwiszki, Preny, Punie, Rumszyszki, Stokliszki, <i>Szadów</i> , Wobolniki, Wiłkowiszki	14	Kupiszki, Nowe Miasto, <i>Nowy Poniewież</i> , Wisztyniec	4

1	2	3	4	5
Wileński	Astryna, Bolniki, Bra- sław, Daugi, Gierano- ny, Kiernów, Lipniski, Mejszagoła, Olkieniki, Onikszy, Oszmiana, Perebrodzie, Przełaj, Raduń, Uhor, Wilko- mierz, Uszpole, Żyźmory, Żośle	19	Ejszyszki, Miadzioł, Olita*, Postawy, Wasi- liszki	5
Grodzieński	Jałówka, Kalwaria, Lubaw, Niemonajcie, Przewałka, Puńsk, Simno, Wiżany, Wołpa	9	Bereźniki, Filipów, Janów, Krynki*, Lipsk*, Łódzkieje, Merecz, Mo- sty*, Mścibów, Nowy Dwór*, Odelsk*, Porozów, Przerośl, Puńsk, Wasilków	15
Nowogrodzki	Cyryn, Słonim	2	Nieśwież, Słuck	2
Miński	Borysów, Radoszko- wicze	2	Dzisia, Pohost, Połock	3
Piński	Horodno	1	<i>Lahiszyn</i> , Rzeczyca	2
Brzeski	Szereszew	1	Dywin*, Kamieniec*, Pruzana*	3
Razem		74		39

Uwaga: miasta prywatne zapisano kursywą, miasta ekonomii królewskich oznaczono gwiazd-
ką (*), miasta duchowne znakiem #

Źródło: Liudas GLEMŽA, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*,
Kaunas 2010, s. 213–225.

Tab. 6. Aktywność małych miast i miasteczek w ruchu politycznym (z podziałem na wydziały)

Wydziały miast	Miasta	Łącznie
1	2	3
Rosieński	Bejsagoła, Chwejdany, Ejragoła, Degucie, Gorzdy, Jandzbork, Janiszki*, Jaswojnie, Jurbork, Kretynga, Kiejdany, Okmiany, Połaga, Płotele, Płungiany, Radziwiliszki*, Retów, Rosienie, Skirstymon, Szkudy, Szakinów, Szawle*, Święta, Telsze, Tryszki, Wojnuta, Wornie, Wewirzany, Wielona, Wieksznie, Wilki, Wierzbołowo, Żagory*, Nowe Miasto, Żwingi	35

1	2	3
Kowieński	Bobty, Birże, Dorsuniszki, Kormiałów , Kupiszki, Ludwinów, Mariampol, Nowy Poniewież, Pilwiszki, Preny, Punie, Rumszyszki, Stokliszki, Szadów, Wobolniki, Wilkowiszki , Wisztyniec	17
Wileński	Astryna, Bolniki, Brasław, Daugi , Dziewieniszki, Ejszyszki, Gieranony, Kiernów , Krewo, Lipniszki, Mejszagoła , Marków, Miadzioł, Olita*, Onikszyty, Oszmiana , Postawy, Perebrodzie, Przełaj, Raduń , Traby, Uhor, Wilkomierz, Uszpole, Olkieniki , Wasiliszki, Żyźmory, Żośle	28
Grodzieński	Bereźniki, Jałówka , Janów, Kalwaria , Krynki*, Łódzkieje, Lipsk*, Lubaw , Luna*, Merecz, Mosty*, Mścibów, Niemonajcie , Nowy Dwór*, Odelsk*, Przerośl, Przewałka , Filipów, Porozów, Puńsk, Simno , Skidel*, Wasilków, Wiżany, Wołpa	25
Nowogródzki	Cyryn, Nieśwież, Słonim, Słuck	4
Miński	Borysów , Dżisna, Pohost, Połock, Radoszkowicze	5
Piński	Bobrujsk, Horodno, Łohiszyn , Nobel, Rzeczyca	5
Brzeski	Dywin*, Horodec*, Kamieniec*, Kobryń*, Łomazy*, Malecz*, Milejczyce*, Piszczac*, Prużana*, Szereszew, Wohyn*	11
Razem		130

Uwaga: kursywą zapisano miasta prywatne, gwiazdką (*) oznaczono miasta królewskie, drukiem pogrubionym zapisano miasta, które otrzymały przywileje królewskie w latach 1791–1792

Źródło: Liudas GLEMŽA, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*, Kaunas 2010, s. 213–225.

Ponad 1/3 przywilejów – aż 26 – zdobyły miasta księstwa żmudzkiego, nieco mniej miasta wydziałów wileńskiego (19), kowieńskiego (14) i grodzieńskiego (9), po dwa – miasta wydziałów nowogródzkiego i mińskiego, a po jednym – brzeskiego i pińskiego. Najwięcej przywilejów samorządowych udało się uzyskać miastom starościńskim, gdyż władze centralne liczyły na to, że po rozszerzeniu praw mieszczan do miast, które uzyskały prawa samorządowe, przybędą nowi mieszkańcy, mający doświadczenie w handlu i wytwórczości. Starania miast ekonomii królewskich o uzyskanie przywilejów utrudniała administracja ekonomii, obawiając się uszczuplenia dochodów skarbu królewskiego. Dlatego żadnemu z miast i miasteczek ekonomii brzeskiej i grodzieńskiej, które aktywnie włączyły się w działalność ruchu politycznego mieszczaństwa, nie udało się wywalczyć przywilejów samorządowych. Wyjątek stanowiły Szawle. Przywilej samorządowy został przyznany Szawłom jako pierwszemu z miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wywołał on reakcję zarządców ekonomii

królewskich, ze względu na to, że i inne miasta ekonomii mogły wywalczyć przywileje. Obawiając się strat finansowych i spraw przed sądem asesorskim WKL, Kamera wstrzymała wydawanie przywilejów, zebrała dokumenty miast i pozwoliła na korzystanie z nich przez mieszczan⁴⁶. Mimo przeszkód wiele miast ekonomii wybrało samorządy już w sierpniu 1791 r. i nie przestało dochodzić przywilejów u władcy. Popierając przedstawicieli miast ekonomii królewskich zgromadzonych w Warszawie, 10 maja 1792 r. Komisja Policji Obojga Narodów zwróciła się do króla: „przez ciąg już kilkomiesięczny powtarzane do Ciebie prośby od miast w ciele dobr stołowych ekonomicznych w Wielkim Księstwie Litewskim położonych przed Waszą Królewską Mością Pana ich miłościwego zamilczec miała. Miasta te a szczególnie Olita, Jeleniów, Żagory, Radziwiliszki, Kobryń, Horodice, Pruzany, Milejczyc[e], Łomazy, Piszczac, Dywin, Kamieniec Litewski, Malecz, jedne na pograniczu pruskim, drugie na kurlandzkim, inne nad portami sytuowane, zaludnienia przez ościennych cudzoziemców wskrzeszonym handlem i zakwitłym przemysłem przyniosły by nieomylną swoimi portami w kraju korzyść i dochody dóbr ekonomicznych proporcją populacji i handlu zwiększyli by, gdyby tak jak zabezpieczono sobie przez prawo terazniejszego sejmu [...] przywileja *renovationis* i sprawiedliwości w swych pokrzywdzeniach zyskiwać w skutku mogli [...]. Złożone są od dawnego czasu przywileje i dowody praw *re[spe]ctive* miasta każdego”⁴⁷.

Miasta prywatne później włączyły się w działalność ruchu miejskiego, toteż jedynie trzy z nich – Radziwiłłowskie Kiejdany i Birze oraz Szadów Poniatówskich – uzyskały zgodę właścicieli i przywileje władcy, ale zgodę właścicieli miały także Nieśwież i Słuck Radziwiłłów⁴⁸. Żadne z miast duchownych Wielkiego Księstwa Litewskiego nie potrafiło zdobyć przywileju samorządowego, choć w ruchu politycznego mieszczaństwa aktywnie działały Wornie, które jeszcze w sierpniu 1791 r. na mocy postanowień nowej ustawy wybrały samorząd⁴⁹.

Po uchwaleniu „Prawa o miastach i powołaniu samorządów” w większości miast, które nie miały dotąd praw samorządowych, doszło do konfliktów między mieszczanami a władzą starościńską lub administracją ekonomii, gdyż mieszczenie, opierając się na nowej ustawie, często nie zwracali uwagi na

⁴⁶ K. ZIENKOWSKA, *Sławetni i urodzeni*, s. 222–223; Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ [et al.], *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje. Valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*, Vilnius 2014, s. 555–556.

⁴⁷ Memoriał Komisji Policji Obojga Narodów, 10 V 1792, AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego (dalej cyt. AKP), sygn.152, k. 95–95a.

⁴⁸ List M. Bermowicza do wójta Słucka J. Łapińskiego, 28 XII 1791, NGAB, fond 1825, opis 1, była 7, k. 77; Spis miast wolnych Komisji Policji Obojga Narodów, 8 V 1792, AGAD, AKP, sygn. 152, k. 71a–72.

⁴⁹ Regestr wydatków miasta Worn w 1791–1792 roku, 17 X 1792, LVIA, fond SA, była 15138, k. 14–14a.

inne ustawy sejmowe, które nakazywały mieszczanom posłuszeństwo i spełnianie powinności do chwili wydania osobnego orzeczenia sądu asesorskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nierzadko te konflikty z trudem udawało się załagodzić nawet po interwencji władz centralnych. Mieszczanie, na fali przemian, sami zaczęli zbierać podatki i wpłacać je bezpośrednio do kasy państwowej, a to obniżało dochody starostw. Starostom i zarządcom ekonomii często przychodziły na pomoc komisje porządkowe cywilno-wojskowe, których komisarze byli przekonani, że część miasteczek nie kwalifikuje się do nadania praw samorządowych. Nierzadko starostowie w celu zabezpieczenia swoich dochodów zakazywali wykonywania poleceń instytucji centralnych. Starostwie swoje niezadowolenie pokazywali już po rozpoczęciu procesu tworzenia się samorządów w miastach i po zjazdach wydziałów miast. Chyba najlepiej świadczą o tym wyjaśnienia lekarza Walentego Jabłońskiego przesłane do starosty olkienickiego Granowskiego. Jabłoński przeczytał i objaśnił mieszczanom Olikenik uniwersał królewski z 5 lipca, pomógł w wybraniu przedstawiciela na zjazd wydziału w Wilnie. Tłumaczył się w ten sposób, że nie uczyniłby tego, jeżeli znalazby wolę starosty, przekonywał, że nie wysyłał nikogo do Warszawy w sprawie przywilejów i nie planował oskarżania starostwa w sądzie asesorskim Litwy. Wyjaśniał, że: „Zawsze i na każdym miejscu gadał prawdę i chwalił że przemoc ustanie, że święta sprawiedliwość będzie wszędy prędką i dla każdego, że cnota będzie odbierać nagrodę a występki kary, że będą po miastach, miasteczkach królewskich wszędy sądy, ratusze, szpitale, cukhauzy, bruki, wagi, miary sprawiedliwe, cena wiktualów i trunków i taki porządek jak w sąsiedzkich krajach, że nie będzie hultajów, pijaków, szulerów, tiulów ani darmajędów, ale każdy musi pracować na kawałek chleba szczerze”⁵⁰. Takie mowy były odbierane przez starostów jako niebezpieczne i burzące porządek. Starosta miasteczka Puń Michał Brzostowski, komentując wydarzenia z lat 1791–1792 w miasteczku, wyjaśniał później: „Żle wytłumaczona wolność [...] nie tylko z obrębów należytego posłuszeństwa dworowi, ale nawet z granic przyzwoitego w towarzystwie ludzkim zachowania się mieszczan wysunęła. Zupełnie rozwolnieni i wyłamani spod zwierzchnictwa dwornego rozumieli, że wszystkie bezprawia zuchwalstwa i swawole dopełniać godzi się. Rola zaniedbana, domy od samych gospodarzy opuszczone, całe czasy przepędzając na obrzydłym pijaństwie i na mniej uczciwych i nieskończonych biesiadach, zapominali o potrzebach domów, własnych żon i dzieci [...] zostawiając w ubóstwie całą rodzinę łożyli na swoich plenipotentów dla uzyskania przywilejów, dla prowadzenia procederów ze starostą”⁵¹.

⁵⁰ Zdanie W. Jabłońskiego do starosty puńskiego, 29 VIII 1791, NGAB, fond 1761, opis 1, sygn. 15, k. 530–531.

⁵¹ *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, s. 450.

W świadomości mieszczan wszelkie powinności na rzecz dworu stały w sprzeczności z uzyskanymi prawami i swobodami obywatelskimi gwarantowanymi uchwaloną ustawą o miastach. Mieszkańcom miasteczek wolność kojarzyła się przede wszystkim z ochroną przed ingerencją starostów i zarządców ekonomii w sprawy wewnętrzne społeczności. Pojęcie „wolności mieszczan” ujawniało się w oskarżeniach skierowanych przeciwko starostom i zarządcom ekonomii. Przykładowo mieszczenie Szawli domagali się likwidacji sprzecznych z nadanymi wolnościami: czynszu, pańszczyzny i zobowiązań wobec dworu⁵², w Mereczu cieszyli się wolnościami, pomagającymi w sądzie na zniesienie nałożonych przez starostę podatków⁵³, w Bobtach żądali likwidacji zobowiązań „jako nie zgodnych z wolnością nadaną”⁵⁴. Dla mieszkańców miast, którzy przyjęli prawa miejskie, prawa i swobody oznaczały specjalny czy nawet uprzywilejowany status na terenie miasta, co też gwarantowała ustawa o miastach. Po poddaniu wszystkich mieszkańców miast jurysdykcji magistratów wyraźnie zaostrzył się konflikt między obywatelami, którzy przyjęli prawo miejskie, a przedstawicielami grup społecznych, którzy nie zastosowali się do ustawy lub nie mogli przyjąć praw miejskich na mocy jej postanowień. Z dużą wrogością ze strony mieszczan spotkali się Żydzi, ale w poszczególnych wypadkach nie pominięto też szlachty, duchowieństwa, mieszkańców jurydyk, szlachty mieszkającej w sąsiedztwie i chłopów, czyli wszystkich tych, którzy nie przyjęli praw miejskich.

W miarę wprowadzania ustawy o miastach następowały przemiany ustrojowe wewnątrz ośrodków miejskich. Z przewidzianej w niej możliwości zapisania się w poczet mieszczan skorzystała część średniej i drobnej szlachty. Wyjątkowa była też rola szlachty w tworzeniu samorządów miejskich oraz ich przekształcaniu. Opierając się na doświadczeniu szlachty i z jej pomocą, mieszkańcy małych miast i miasteczek podejmowali walkę z władzami starościńskimi i administracją ekonomii królewskich. Można twierdzić, że bez udziału szlachty ruch politycznego mieszczaństwa nie przybrałby takiej skali. Do udziału w działalności samorządów miejskich – zarówno małych, jak i dużych miast – zachęcały szlachtę także instytucje centralne. Prezydent Wilna Antoni Tyzenhauz został przez króla powołany spośród znanych w społeczeństwie szlachciców⁵⁵, a mimo to wybory się odbyły. Nowy prezydent poinform-

⁵² Vincas KRYŽEVIČIUS, *Lietuvos privilegijuo tieji miestai. XVII a. antroji pusė–XVIII a.*, Vilnius 1981, s. 123.

⁵³ 1791 m. rugpjūčio 6 d. Merkinės miesto instrukcija deputatams į Gardino apygardos miestų suvažiavimą, par. Liudas GLEMŽA, [in:] *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, t. 3, sud. Artūras DUBONIS [et al.], Vilnius 2001, s. 127.

⁵⁴ Proces sądowy między mieszczanami Bobt a A. Prozorem, maj 1792, LVIA, fond SA, sygn. 2481, k. 16.

⁵⁵ K. ZIENKOWSKA, *Sławetni i urodzeni*, s. 248.

mował Stanisława Augusta, że mieszczenie wileńscy jednogłośnie wybrali go na prezydenta, byłego pisarza sądu zamkowego A. Lachnickiego – na wiceprezydenta, a czterech szlachciców na ławników⁵⁶. Analogiczna sytuacja zaszła w większości innych miast i miasteczek, gdy w wyborach na urzędników samorządowych wygrali szlachcice. W Rosieniach zajęli oni pozycje wójta, burmistrza i trzech ławników, w Mereczu – wójta, burmistrza i sędziego, w Olicie – wójta i trzech ławników, w Wiłkomierzu – wójta i ławnika, w Bolnikach – wójta i pisarza magistratu⁵⁷.

Magnaci litewscy nie byli tak aktywni w przyjmowaniu obywatelstwa miejskiego, często musiał ich do tego nakłaniać sam król Stanisław August. Nawet inicjatorzy reform, apologety ustawy o miastach, nie spodziewali się tak dużej skali ruchu politycznego mieszczaństwa. Dla arystokracji epoki oświecenia nie do pojęcia było to, że niepiśmienni ludzie (a stanowili oni absolutną większość w małych miastach i miasteczkach) mieli uzyskać rozszerzone prawa, że pozostawiono im swobodę wyboru samorządu, samodzielnego rozstrzygnięcia o sprawach swojego miasteczka oraz ściągania podatków, że po uzyskaniu określonych praw obywatelskich ludzie ci mieli również teoretyczną możliwość oddziaływania na procesy w skali państwa. Dlatego też władze starościńskie nierzadko utożsamiały mieszkańców małych miasteczek z chłopami, a wysiłki mieszczańskie zmierzające do uzyskania prawa do nietykalności osobistej i ochrony mienia, gwarantowane nową ustawą, przerodziły się w otwarty konflikt ze starostami i administratorami ekonomii.

Skutki aktywności politycznej mieszczaństwa znacznie odbiegały od wizji arystokracji. Podsumowując zmiany, jakie dokonały się w wyniku wprowadzenia ustawy o miastach, marszałek konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego Kazimierz Nestor Sapieha powiedział w sejmie: „Już tu zamiast zbliżenia dwóch stanów, zupełnie czyni się wcielenie, ale wolne, ale roztropne, ale zawsze mające w zamiarze użytek publiczny. Nie ogłasza się w prawdzie, iż odtąd wszyscy mieszczenie są szlachtą, **bo nawet w czasie doli zaniedbanie oświecenia wielu partykularnych miasteczek mieszkańców, mniej zdątnymi czyni użycia zaraz tego przywileju** [podkr. – L.G.], lecz się tyle dróg, tyle sposobów otwiera dojścia tego klejnotu, że każdy kto chce służyć ojczyźnie, łatwo go dojdzie”⁵⁸.

W okresie reform zmieniała się też miejska infrastruktura. Szybko rosła liczba budynków, w których zbierali się urzędnicy samorządu miejskiego.

⁵⁶ A. Tyzenhauz do Stanisława Augusta, 16 IV 1792, Biblioteka Narodowa w Warszawie, mf 19179, k. 142.

⁵⁷ Zob. LVIA, fond SA, sygn. 2481, k. 31, 35; LVIA, fond SA, sygn. 4235, k. 1311; LVIA, fond SA, sygn. 2479, k. 6; LVIA, fond SA, sygn. 5855, k. 6.

⁵⁸ Głos Jaśnie oświeconego Księcia JMci Sapiehy Generała Artylerii W.Ks. Lit. na dniu 18 kwietnia 1791 roku miany, AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego, t. 17, k. 278a.

W przywilejach dla samorządów z lat 1791–1792 zaznaczono bowiem, że miasto otrzymujące prawa samorządowe miało też prawo do wybudowania na rynku ratusza dla miejskich sądów i posiedzeń magistratu. Niewiele jednak wiemy o próbach budowy ratusza przez miasta, które otrzymały przywileje. Budowa nowej siedziby była znacznym obciążeniem ekonomicznym dla małych i słabych gospodarczo miast. W kilku miastach jednak rozpoczęto przedsięwzięcia mające na celu budowę ratusza: w Prenach mieszanie zamierzali wybudować drewniany budynek⁵⁹, podobnie w Lubowie poczęli zwozić i obrabiać drewno na budowę ratusza⁶⁰. Mieszczanie Kamieńca zaś zwrócili się do komisji ekonomii królewskich z wyliczeniami, ile surowca z Puszczy Białowiejskiej będzie potrzeba na budowę ratusza⁶¹.

Mimo wszystko zdaje się, że dużo częściej poszukiwano tańszych wariantów. Mieszczanie Krewa ratusz urządzili w opuszczonym zamku⁶². Mieszczanie Słonima prosili Komisję Policji Obojga Narodów o zgodę na przekształcenie w ratusz zapadłego, pozbawionego dachu murowanego kościoła pojezuickiego⁶³. Na budynku znajdującego się na rynku skarbcza starostwa przybili tabliczkę z napisem „Ratusz”⁶⁴. W Rzeczycy budynek ratusza zorganizowano w opuszczonym budynku kancelarii powiatowej, który w latach reform mieszczańskie wyremontowali⁶⁵. Szczególnie często urzędnicy samorządowi zbierali się i obradowali w domach prywatnych. Magistrat Prużan zbierał się w domu wójta Stanisława Rozwadowskiego⁶⁶, a w Porozowie obradowano „w domie na ratusz oznaczonym”⁶⁷.

Proces wprowadzania reform miejskich zakończyło zawiązanie się konfederacji generalnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, wspieranej przez wojsko rosyjskie. Na sejmie grodzieńskim 1793 r. postanowiono nieco rozszerzyć prawa dla miast, w związku z tym zwrócono się do mieszczaństwa wielkich miast litewskich o zgłoszenie postulatów do sejmu. Delegaci miast Wielkiego

⁵⁹ Protokół Komisji Policji Obojga Narodów, 1 VI 1792, AGAD, AKP, sygn. 152, k. 289.

⁶⁰ „Za drzewa na ratusz sprowadzenie i oprawienie onego czerw[onych] zł[otych] 8 *eficit* zł[otych] 144”; Regestr wydatków miasta Lubaw, 29 IX 1792, LVIA, fond SA, sygn. 6112, k. 1756.

⁶¹ Rezolucja komisji ekonomii królewskich, 16 XI 1791, AGAD, Archiwum Kameralne, sygn. III/113, k. 21.

⁶² E. RIMŠA, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, s. 330.

⁶³ Protokół Komisji Policji Obojga Narodów, 28 I 1792, AGAD, AKP, sygn. 233, k. 20a.

⁶⁴ W. SMOLEŃSKI, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, s. 92.

⁶⁵ Memoriał miasta Rzeczycy, 26 VIII 1792, NGAB, fond 1903, opis 1, sygn. 1, k. 45a.

⁶⁶ „My magistrat zgromadziwszy się na miejsce obradom naszym przyzwoite *ex quo* ratusza nie mamy do dworku WJP Stanisława Rozwadowskiego wójta miasta naszego”; Protokół magistratu Prużan, 5 III 1792, NGAB, fond 1827, opis 1, sygn. 12, k. 10.

⁶⁷ Kwit woźnego, 9 XII 1791, NGAB, fond 1710, opis 1, sygn. 32, k. 1686.

Tab. 7. Rozkład aktywności politycznej małych miast i miasteczek według wydziałów w latach 1789–1792 (nie uwzględniono miast przywilejowanych)

Wydziały miast	Udział w trzecim zjeździe miast Rzeszy-popolitej w Warszawie (listopad–gru-dzień 1789 r.)	Wybór samorządu po ustawa- wie o mia- stach, bez otrzymania przywileju królewskiego	Udział w zjaz- dach wydzia- łów miast 10 sierpnia 1791 r.	Liczba rozpo- czętych proce- sów w sądzie asesorskim Wielkiego Księstwa Li- tewskiego z zarządcami starostw i eko- nomii królew- skich	Liczba miast, które otrzyma- ły przywile- je po wprowa- dzeniu ustawy o miastach	Małe miasta i miasteczka				
						Starościnskie	Ekonomii królewskich	Prywatne	Duchowne	Łącznie
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Rosieński	5	5	15	8	26	27	4	3	1	35
Kowieński	1	4	9	8	14	15	—	2	—	17
Wileński	1	5	9	8	19	27	1	—	—	28
Grodziński	7	15	11	6	9	17	8	—	—	25
Nowogródzki	0	2	?	—	2	2	—	2	—	4
Miński	2	3	?	—	2	5	—	—	—	5
Piński	2	2	?	—	1	4	—	1	—	5
Brzeski	11	3	10?	1	1	1	10	—	—	11
Łącznie	28	39	?	31	74	99	22	8	1	130

Źródło: Liudas GLEMŽA, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*, Kaunas 2010, s. 136, 213–225.

Księstwa Litewskiego żądali nadania praw i swobód⁶⁸, które gwarantowała ustawa o miastach z 1791 r., jednak sejm ograniczył prerogatywy mieszczaństwa, pozostawiając ich nieco więcej jedynie dla pięciu miast: Wilna, Grodna, Kowna, Nowogrodka, Brześć⁶⁹. Nie kryjąc niezadowolenia z zaistniałej sytuacji, litewscy mieszcianie przystąpili do powstania 1794 r. i na krótko przywrócili stan prawny zagwarantowany miastom przez Konstytucję 3 maja.

* * *

Podczas pierwszych dwóch warszawskich zjazdów delegatów miast królewskich mieszczaństwo Wielkiego Księstwa Litewskiego reprezentowała jedynie część przedstawicieli miast, które zachowały przywileje. Na trzeci zjazd przybyli przedstawiciele 37 miast królewskich Wielkiego Księstwa Litewskiego – zarówno tych, które zachowały przywileje, jak i tych, które je utraciły, ponadto przybyli delegaci miast, które w ogóle nie miały przywilejów. Podczas zjazdów wydziałów miejskich 10 VIII 1791 r. już w czterech z siedmiu wydziałów (wileńskim, grodzieńskim, kowieńskim i rosieńskim) swoich sędziów sądu apelacyjnego oraz przedstawicieli do sejmu wybierało 57 deputatów miast. W ciągu niespełna roku (1791–1792) przywileje samorządowe wywalczyły 74 miasta i miasteczka. Samorzady udało się powołać w 39 miastach, które nie uzyskały przywilejów. Takim sposobem w okresie Sejmu Czteroletniego w działalność ruchu politycznego mieszczaństwa włączyło się ponad 130 małych miast i miasteczek (łącznie, z dużymi/uprzywilejowanymi miastami, 141).

Wzrostu liczby samorządów miast w latach reform nie należy traktować jako skończonego procesu, gdyż wydarzenia z lat 1791–1792 były jedynie początkiem reform. Pełnego obrazu reform zaplanowanych przez ich autorów nie odzwierciedla ani proces nadawania przywilejów samorządowych, ani zakładanie samorządów w miastach.

Najpewniej zasadniczą rolę należy przypisać aktywności i inicjatywie mieszczań, która przerosła oczekiwania nawet zwolenników reform, zwłaszcza na terytorium dzisiejszej Litwy, także wśród miast ekonomii królewskich, których większość znajduje się na obecnej Białorusi. Zadawnione spory i konflikty między mieszczańami a władzami starościńskimi lub ekonomii królewskich przygotowały grunt do rozwoju ruchu politycznego mieszczaństwa i jeszcze bardziej go przyspieszyły. Bardzo ważnym czynnikiem była jednak mała liczba miast królewskich albo wolnych na południowym wschodzie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na tym obszarze dominowały miasta prywatne, dla których droga do swobód była trudniejsza. Równie zawiła była także droga dla miast

⁶⁸ Prośby F. A. Tykiela i J. Sidorowicza do deputacji sejmowej, LVIA, fond SA, sygn. 5317, k. 60a–62.

⁶⁹ *Miasta wolne Rzeczypospolitej*, [in:] *Volumina legum*, t. 10: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Zdzisław KACZMARCZYK [et al.], Poznań 1952, s. 197–211.

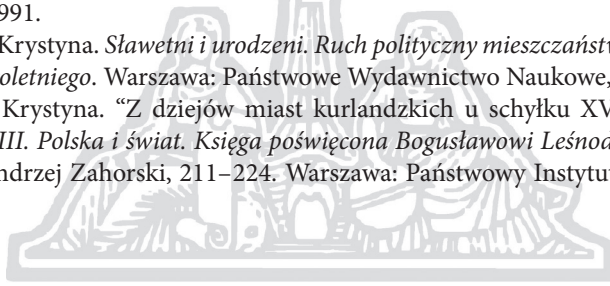
ekonomii królewskich, dlatego tylko jeden starościński Szereszów, z najaktywniejszych miast wydziału brzeskiego, wywalczył przywilej królewski. W związku z tym aż 10 miast ekonomii brzeskiej i osiem miast ekonomii grodzieńskiej, choć brały aktywny udział w ruchu politycznym mieszczaństwa do końca reform Sejmu Czteroletniego, nie zostało obdarzonych przywilejami.

BIBLIOGRAFIA

- Baliulis, Algirdas. "Trakų miesto privilegijos (Lietuvos Metrikos duomenimis)." In *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, vol. 2, edited by Zigmantas Kiaupa and Edmundas Rimša, 39–61. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1992.
- Baliulis, Algirdas, Romualdas Firkovičius and Edmundas Rimša, eds. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 556 (1791–1792). Viešųjų reikalų knyga*. Vilnius: Versus aureus, 2005.
- Bogucka, Maria and Henryk Samsonowicz. *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.
- Glemža, Liudas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų sąjūdis 1789–1792 metais*. Kaunas: Vytauto didžiojo universiteto leidykla, 2010.
- Glemža, Liudas, ed. "1791 m. rugpjūčio 6 d. Merkinės miesto instrukcija deputatams į Gardino apygardos miestų suvažiavimą." In *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, vol. 3, edited by Artūras Dubonis [et al.], 127–132. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2001.
- Gritskevich, Anatolij. *Chastnovladelcheskiye goroda Belorussii v XVI–XVIII v.* Minsk: Nauka i tekhnika, 1975.
- Jakimowicz, Kamil. "Organizacja i przebieg wyborów oraz działalność pierwszych konstytucyjnych władz miasta Lublina w 1792 roku." *Meritum. Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie* 8 (2016): 85–96.
- Jasas, Rimantas and Konstantinas Jablonskis, eds. *Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais*, vol. 2. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
- Kaczmarczyk, Zdzisław, Józef Matuszewski, Michał Sczaniecki and Jan Wąsicki, eds. *Volumina legum*, vol. 10. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952.
- Kalinka, Walerian. *Sejm Czteroletni*, vol. 2. Kraków: nakł. Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1895.
- Kiaupa, Zigmantas. "Diploma renovationis et locationis. XVIII a. pabaigos raštininkų spąstai." In *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, vol. 3, edited by Artūras Dubonis [et al.], 155–174. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2001.
- Kiaupa, Zigmantas. "Współdziałanie mieszczan i szlachty na rzecz poprawy sytuacji prawnej mieszczan w dobie Sejmu Czteroletniego (na przykładzie kowieńskiego wydziału miast)." *Rocznik Lituanistyczny* 3 (2017): 173–181.
- Kiaupa, Zigmantas. "Žemaitijos miestų sąjūdis 1789–1792 metais. Chronologija ir mastas." In *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono*, edited by Irena

- Valikonytė, Elmantas Meilus and Arturas Mickievičius, 346–357. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2001.
- Korzon, Tadeusz. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). Badań historycznych ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*, vol. 1–2. Kraków: Księgarnia L. Zwolińskiego i S-ki, Warszawa: nakł. Księgarni Teodora Pa-prockiego i S-ki, 1897.
- Kryževičius, Vincas. *Lietuvos privilegijuotieji miestai. XVII a. antroji pusė–XVIII a.* Vilnius: Moksas, 1981.
- Kryževičius, Vincas, ed. “1791 m. rugpjūčio 13 d. Kauno apygardos miestų pasiuntiniui į seimą.” *Lietuvos istorijos metraštis* (1975): 65–70.
- Ohryzko, Jozafat, ed. *Volumina legum*, vol. 8–9. Petersburg: nakł. Jozafata Ohryzki, 1860–1889.
- Rimša, Edmundas. “1791–1792 m. Lietuvos miestų savivaldos privilegijos kaip heraldikos šaltinis.” In *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, vol. 1, edited by Zigmantas Kiaupa and Edmundas Rimša, 105–139. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1988.
- Rimša, Edmundas. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1999.
- Rimša, Edmundas. “Lietuvos privačių miestų herba.” In *Lietuvos miestų istorijos šaltiniai*, vol. 2, edited by Zigmantas Kiaupa and Edmundas Rimša, 76–167. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1992.
- Rostworowski, Emanuel. “Miasta i mieszczenie w ustroju Trzeciego Maja.” In *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, edited by Jerzy Kowecki, 138–151. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Šmigelskytė, Ramunė, Eduardas Brusokas, Liudas Glemža, Robertas Jurgaitis and Valdas Rakutis. *Modernios administracijos tapšmas Lietuvoje. Valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2014.
- Smoleński, Władysław. *Jan Dekert. Prezydent Starej Warszawy i sprawa miejska podczas Sejmu Wielkiego*. Warszawa: Towarzystwo Miłośników Historii, 1912.
- Smoleński, Władysław. *Konfederacya targowicka*. Kraków: W. L. Anczyc, 1903.
- Smoleński, Władysław. *Mieszczaństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*. Edited and introduced by Marian H. Serejski and Andrzej Wierzbicki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.
- Smoleński, Władysław. *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*. Kraków: nakł. Księgarni G. Gebethnera i Spółki, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1897.
- Srogosz, Tadeusz. “Między unifikacją a dualizmem w systemie władz policyjnych u schyłku pierwszej Rzeczypospolitej.” In *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, edited by Zbigniew Anusik, 243–254. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008.
- Tracki, Krzysztof. *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792 (z dodaniem dziejów rodu i życia kanclerza w okresie wcześniejszym)*. Wilno: Wydawnictwo „Czas”, 2007.
- Tracki, Krzysztof. “Problem reformy miast w ideach i działalności politycznej podkanclerzego litewskiego Joachima Chreptowicza (z okresu Sejmu Czteroletniego).” In *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje. Miesto erdvė*, edited by

- Eduardas Brusokas, Liudas Glemža and Zigmantas Kiaupa, 54–63. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007.
- Tsitou, Anatol'. *Hyeraldyka byelaruskikh myestau*. Minsk: Polymya, 1998.
- Wisińska, Maria. "Ruch mieszczański w Sieradzkiem w okresie Sejmu Wielkiego." *Rocznik Łódzki* 23 (1978): 43–73.
- Woliński, Janusz, Jerzy Michalski and Emanuel Rostworowski, eds. *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, vol. 2–3. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959–1960.
- Wołoczewskis, Motiejus. *Žemajtiu wiskupiste*. Wilniuj: Sapaustuwiej Juozapo Zawadzkiu, 1848.
- Zahorski, Andrzej. *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1949.
- Zienkowska, Krystyna. *Jan Dekert*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982.
- Zienkowska, Krystyna. "Obywatele czy mieszkańcy? Nieudana próba reformy statusu Żydów polskich w czasie Sejmu Czteroletniego." In *Sejm Czteroletni i jego tradycje*, edited by Jerzy Kowecki, 152–166. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1991.
- Zienkowska, Krystyna. *Sławetni i urodzeni. Ruch polityczny mieszczaństwa w dobie Sejmu Czteroletniego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976.
- Zienkowska, Krystyna. "Z dziejów miast kurlandzkich u schyłku XVIII wieku." In *Wiek XVIII. Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, edited by Andrzej Zahorski, 211–224. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.

TNT